

Funkce aktualizačních částic¹

Barbora Štěpánková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
<stepankova@ujc.cas.cz>

Abstract:

Functions of Emphasizing Particles

This paper deals with a specific type of particles: the so-called emphasizing particles (e.g. *jen, akorát, také, hlavně, ještě*). We present the properties that characterize them (the ability to bear a scope, ability to point out an expression with a higher communicative dynamism, and ability to trigger presupposition). On the basis of the properties we describe the functions the emphasizing particles have in a sentence: the emphasizing, rhematizing, and cohering functions. According to an analysis of the data in the SYN corpora these particles also occur in one more function: the connecting one. They manifest the connecting function in several forms. In the first case, an emphasizing particle follows a coordinating conjunction in a sentence and, to some extent, modifies the meaning of the conjunction. However, the meaning of the particle remains unchanged. In the second case, the particle alone occupies the position of a conjunction. In some examples, its meaning gets closer to the meaning of a coordinating conjunction, in other examples it represents a specific type of connecting expression that introduces apposition. In the concluding section, we try to delimit the cases where the investigated expressions can still be considered emphasizing particles, and the cases where we see them as conjunctions. We also propose a way how to treat them in the newly created dictionary of contemporary Czech.

Klíčová slova / key words:

aktualizační částice, dosah, spojka, spouštěč presupozice, zdůrazňovací funkce
conjunction, emphasizing function, presupposition trigger, rhematizing particle, scope

1. Vymezení aktualizačních částic

Částice jako slovní druh charakterizujeme jako výrazy modifikující výpověď na základě postoje mluvčího, strukturující a hierarchizující text a specifikující komunikační funkci výpovědi. Nejsou větnými členy ani jejich součástí, ale v některých případech mohou větné členy zdůrazňovat či specifikovat. Netvoří samostatnou výpověď.

Zdůrazňovací schopnost, označovaná též jako schopnost aktualizační, je tedy jedním z charakteristických rysů částic.² U tzv. částic aktualizačních je tato funkce natolik dominantní, že se na jejím základě často konstituuje celý typ. Bývají do něj řazeny např. výrazy *jen, pouze, akorát, také, hlavně* atd., srov. příklady (1)–(3).

Zdůrazňovací schopnost může však být výrazná i u jiných typů částic, zejm. u modifikačních částic, např. *ale, teda, vůbec*,³ srov. příklady (4)–(6). Aktualizační

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny (DF13P01OVV011).

² Srov. např. MČ2 (s. 228).

³ Některé příručky uvádějí jako částice se zdůrazňovací funkcí i víceslovné výrazy *a sice, a to*, které my však považujeme za spojky.

částice v tomto příspěvku proto vymezujeme na základě kombinace více sémantických rysů.

- (1) To se může stát jenom mně!
- (2) Igor myslí především na sebe.
- (3) Hned příjezd do Čáslavě přinesl zklamání.

vs.

- (4) To je ale láce!
- (5) To mě teda naštválo.
- (6) To je vůbec nejlepší řešení!

Zdůrazňovací schopnost se u aktualizčních částic do značné míry pojí se schopností upozorňovat na réma věty (podobně jako u dalších typů částic⁴), jejich role v aktuálním členění je však širší – upozorňují na větší míru výpovědní dynamičnosti některého výrazu (příp. i více výrazů) ve větě. Od ostatních výrazů se zdůrazňovací schopností se odlišují tím, že nemají pevnou pozici ve větné struktuře, což souvisí s další vlastností, která je pro aktualizční částice charakteristická: se schopností mít v dosahu zdůrazněný výraz.

Dosah je podle našeho pojetí zvláštní vztah mezi částicí a aktualizovaným výrazem, díky němuž se takto spojené výrazy mohou společně pohybovat po větě, aniž by se zásadně změnil význam věty, a naopak pokud se částice ve větě přemístí samostatně tak, že se tento vztah rozpojí, význam věty se může významně změnit, srov. příklady (7) a (8) vs. příklady (9) a (10).

- (7) Jen Jan šel domů z práce.
- (8) Domů z práce šel jen Jan.

vs.

- (9) Jen Jan šel domů z práce.
- (10) Jan jen šel domů z práce.

Ani dosah není výsadní vlastností aktualizčních částic. Tato schopnost je typická také pro modální či postojové částice (např. *asi, takřka*).

Další společnou vlastností výrazů, které řadíme mezi aktualizční částice, je schopnost být spouštěčem presupozice. Tato schopnost souvisí se sémantikou těchto výrazů. Komárek (1958; 1979) na jejím základě vyděluje tzv. endocentrické partikule: „Výrazy *ještě, již/už* ukazují za hranice výpovědi (k presupozici), zároveň však ukazují k výpovědi samé jako k materiálu, z něhož má být presupozice konstruována“ (Komárek, 2006, s. 233; kurziva originálu). Kromě aktualizčních částic jako spouštěče presupozice fungují i další částice, odlišují se však typy presupozice, které různé typy částic spouštějí. Tzv. rekurzivně odkazovacích částic⁵ (např. *ovšem, vždyť, přece, totiž*) spouští presupozici, která se vztahuje k předchozímu kontextu a k očekávání, které jeho vlivem vzniká (srov. příklad (11)), aktualizční částice pak

⁴ Např. Adamec (1997, s. 69) o částicích tvrdí: „[...] obecně lze říci, že se zpravidla vztahují k jádru, respektive přesněji řečeno, k faktu připojení daného J k danému Z, v čemž vlastně spočívá podstata aktuální informace“.

⁵ Srov. Bedřichová (2008); v PMC (1995, s. 362–364) jsou řazeny mezi modifikační částice.

naznačují vztah aktualizovaného výrazu (výrazů) k nějaké nevyjádřené skupině (srov. příklady (12) a (13)).

(11) To je zvláštní, že jste o tom nevěděli. Posílal jsem pozvánky přece všem.⁶

vs.

(12) Na hrobě chci mít jenom pampelišky. (Výraz *jenom* naznačuje existenci skupiny něčeho jiného, co lze mít na hrobě.)

(13) Danuška milovala hlavně polku. (Výraz *hlavně* naznačuje existenci skupiny jiných tanců, které mohla milovat.)

Podle vztahu aktualizovaného výrazu k nevyjádřené skupině, který je spuštěn aktualizační částicí, rozdělujeme tyto částice do tří skupin: 1. částice omezující platnost určitého tvrzení na aktualizovaný výraz, např. *jen, právě, alespoň*:

(14) Petr pozdravil pouze Moniku.

2. částice zahrnující zasažený výraz do skupiny, pro niž platí určité tvrzení, a vymezující jeho místo v ní, např. *také, ani, dokonce, hlavně, například*:

(15) Do kina přišel i tatínek.

3. částice časově zdůrazňovací, např. *už, až, ještě*:⁷

(16) Teprve Karel dosáhl tohoto cíle.

2. Funkce aktualizačních částic

Na základě výše uvedených schopností lze u aktualizačních částic vymezit tři následující funkce: *funkci zdůrazňovací*, která souvisí se schopností upozornovat na některý výraz a do určité míry se prolíná s *funkcí rematizační*, díky níž jsou ve větě zdůrazněny výrazy s vyšší mírou výpovědní dynamičnosti, a která tedy ovlivňuje aktuální členění věty. Třetí funkcí je *funkce koherenční*, tj. účast aktualizačních částic na výstavbě a soudržnosti textu, související se schopností aktualizačních částic spouštět presupozici.

Kromě výše uvedených funkcí, které jsou v české lingvistice do značné míry popsány, lze u aktualizačních částic (příp. jejich homonym) vyčlenit také *funkci spojovací*.

3. Spojovací funkce aktualizačních částic

Podle naší excerptce prováděné na datech korpusu SYN se výrazy, které považujeme za aktualizační částice, objevují i na pozicích, které jsou jinak typické pro spojky, případně pro komponenty spojkových výrazů. Jedná se tedy o případy, kdy aktualizační částice doplňuje souřadící spojku (srov. příklady (17) a (18)), nebo o případy, kdy aktualizační částice stojí samostatně a spojku zcela nahrazuje (srov.

⁶ Příklady viz Bedřichová (2008, s. 63).

⁷ Časově zdůrazňovací částice je zpravidla možno zahrnout i do některé z prvních dvou skupin, odlišují se však časovým příznakem.

příklad (19)). V úvahu jsme přitom nebrali výrazy, které jsou jednoznačnými spojkami, např. *ani, i* (srov. příklad (20)).

- (17) Kšeftoval jsem, a hlavně jsem převážel všelijaký zboží někam, kde by trochu vychladlo.
- (18) Jeho vyprávění upoutalo nejen otce, ale i Lucii.
- (19) Ocenění si velmi vážím, jen mám trochu výhrady k tomu, že je za celoživotní tvorbu.
- (20) Dnes už neexistují zločiny ani zločinci.

3.1 Aktualizační částice po souřadící spojce

Podle naší analýzy se zdá, že v podstatě jakoukoli aktualizační částici lze použít v kombinaci s některou souřadící spojkou. Tyto vzájemné kombinace nejsou zřejmě omezeny ničím jiným než územ uživatelů. Některé z nich jsou velmi frekventované, a lze je proto považovat za typická spojení či ustálená spojení,⁸ např. *ba dokonce, ale i, nejen – ale také*.

V anotaci na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu byl pro aktualizační částice (i pro některé další výrazy) užit v pozici za souřadící spojkou vytvořen zvláštní funktor (CM) charakterizovaný jako „výraz modifikující význam souřadného spojení“.⁹ Zatímco aktualizační částice stojící na jiné pozici ve větě jsou označovány jako RHEM (rematizátory), včetně těch rozvíjejících celou koordinaci, tj. těch, které stojí před prvním členem koordinace.¹⁰

Podle našeho názoru se aktualizační částice použité po souřadící spojce významově nijak neliší od těch užitých v „nespojkové“ pozici, mají dosah, zdůrazňovací i rematizační funkci. Poněkud se však liší jejich schopnost být spouštěčem presupozice, resp. její využití. Tato potenciální schopnost výrazům stále zůstává, ale není plně využita, protože nevyjádřená skupina zde bývá explikována, srov. příklad (18).

3.2 Aktualizační částice ve funkci spojky

Jak jsme zmínili výše, jsou některé aktualizační částice homonymní se spojkami. Příručky se těmto výrazům věnují jen okrajově, pokud je vůbec zmiňují. V MČ2, v MČ3 a v Akademické gramatice spisovné češtiny jsou některé zdůrazňovací částice uvedeny ve výčtu spojek; bohužel většinou bez příkladů. Avšak např. Šmilauer (1969, s. 296–297) některé tyto výrazy (*leč, než*) v polovětných konstrukcích řadí mezi omezovací spojky, srov. příklad (21).

- (21) Přátelství není možno, leč mezi rovnými.
- (22) To není výmluva, pouze vysvětlení.
- (23) Absolvování je nic nestálo, také hlídání dětí bylo v rámci kurzů zdarma.
- (24) Snažím se zúčastňovat různých kulturních akcí, například festivalů.
- (25) Jediným výsledkem územní převahy byla série rohových kopů, zejména Görner trápil svými zatočenými kopy brankáře Křížka.

⁸ Srov. např. MČ 2 (s. 214), kde se hovoří o tzv. spojkových výrazech (souslovích).

⁹ Viz především Mikulová et al. (2005, kapitola 7.16.1.2).

¹⁰ Vychází se přitom z toho, že koordinovaná skupina je z hlediska aktuálního členění jedna entita, takže aktualizační částice, která koordinaci předchází, má dosah na celou skupinu a zůstává částicí (RHEM), naopak částice, která stojí až za spojkou, je hodnocena jako modifikační součást této spojky (CM).

Jak je patrné z příkladů (21)–(25), aktualizační částice se používají jak pro spojení dvou vět (srov. příklady (23) a (25)), tak pro připojení větného členu (srov. příklady (22) a (24)). V některých případech lze aktualizační částici chápat jako synonymum k některé ze souřadících spojek. Srov. příklad (22), kde je možné výraz *pouze* nahradit odporovací spojkou, či příklad (23), v němž by se dala ve velmi obdobném významu použít spojka slučovací. Je ovšem zřejmé, že oproti běžným spojkám zůstává u těchto výrazů stále patrný původní částicový význam.

V příkladech (24) a (25) se podle našeho názoru jedná o spojení nikoli koordinační, ale adordinační, apozici – obsah připojené věty či větného členu tvoří jakousi podmnožinu, příp. opravu či upřesnění apod. věty první.¹¹

4. Návrh zpracování aktualizačních částic v *Akademickém slovníku současné češtiny*

Podle našeho názoru lze na základě výše uvedených funkcí chápat aktualizační částice jako specifický typ částic a na základě jejich spojovací funkce lze navíc vydělit i jejich homonyma a ta pak klasifikovat jako spojky.

Uvedené výrazy tedy chápeme jako částice, jsou-li užity samostatně ke zdůraznění jiných výrazů ve větě (srov. příklady (12)–(16)) nebo pokud stojí po souřadící spojkě (srov. příklady (17) a (18)). Význam částic zůstává v těchto případech stejný, převažuje v něm zdůrazňovací funkce se sémantickým příznakem omezení či zahrnutí.

Jako spojky pak označujeme ty výrazy, které samostatně připojují větný člen nebo větu, a to nejen v případech, kdy se sémanticky blíží souřadícím spojkám, ale i pokud uvozující apozici (srov. příklady (21)–(25)). U takto užitých výrazů je zdůrazňovací funkce do značné míry omezena a nahrazena funkcí spojovací; výraz se nevztahuje jen k zasaženému výrazu (výrazům), ale tvoří propojení mezi dvěma výrazy, větami. Spojkové chápání těchto výrazů podporuje také synonymie či významová blízkost některých výrazů s jinými spojkami.

První typ těchto spojek navrhujeme v rámci slovníkového hesla zpracovávat jako ostatní souřadící spojky. Výrazy se pokoušíme zařadit do obvyklého systému souřadících spojek, tj. charakterizovat vztah (poměr), který ve větě vyjadřují. Druhý typ se zpravidla v příručkách za spojky nepovažuje, ale podle našeho názoru by bylo možné uvažovat o existenci skupiny spojek uvozujících apozici, tj. „apozičních spojek“, prozatím však i tyto spojky zpracováváme jako spojky souřadící.

4.1 Příklad zpracování slovníkového hesla

Na závěr příspěvku přikládáme náhled zpracování výrazu *akorát*.¹² Uvádíme tedy návrh jeho zpracování jako dvou homonymních lexikálních jednotek. Pro slovníkové zobrazení se však uvažuje i o možnosti uvádět tato dvě homonyma v rámci jednoho slovníkového hesla, a to vzhledem k tomu, že přechod mezi synsémantickými

¹¹ O apozicích, přístavcích se např. v PMČ (s. 519n) mluví jako o tzv. komplexních větných členech, tj. připojení věty se jako apozice nechápe. Jako *spojkové výrazy* jsou přitom označeny pouze *tj.*, *tzn.* a *totiž*, v ostatních případech se zde píše jen o *výrazech*. Také MČ3 (s. 418n) označuje jiné než tradiční spojky podobně neurčitě, a to jako *výrazy nespojkové povahy*. Jsme si vědomi toho, že je poněkud nestandardní řadit k apozicím i větné konstrukce, nicméně apozici chápeme jako syntakticko-sémantický vztah (nikoli jako větný člen) a z tohoto pohledu lze věty typu (25) za apoziční připojení pokládat.

¹² Kromě zde uváděných homonym vydělujeme také *akorát I* s významem příslovce.

slovními druhy je velmi pozvolný a hranice mezi částicemi a spojkami není v mnoha případech jednoznačná.

akorát II část. kolokv.

1. omezuje platnost tvrzení na určitý prvek, skupinu, děj apod.; syn. jen, jenom, pouze: *k jídlu měli akorát kapustu; je akorát unavená, to je všechno; ... do svého drahého kvartýru chodím akorát spát...* [V. Páral]

2. zdůrazňuje přesnost, určitost nějakého časového, měrového určení; syn. právě: *jdete akorát včas; akorát teď jsem přiletěl; jsou to akorát přesně rovný čtyry tisíce*

3. ve varování zdůrazňuje maximální možný důsledek nějakého jednání, chování: *takhle si akorát zkazíš sluch!*

akorát III spoj. kolokv.

1. souřadící odporovací uvozuje větný člen nebo větu omezující platnost předchozí věty na určitý jev, předmět, situaci ap.; syn. jen, pouze, jenom: *nic k tomu nepotřebuji, akorát klavír; ulice je už liduprázdná, akorát proti nám jedou dva motocyklisté*

2. souřadící odporovací s příznakem přípustky spojuje větné členy nebo věty, z nichž druhá je v rozporu s očekáváním plynoucím z první; syn. ale I: *v normálních obchodech dostanete stejné zboží, akorát mnohem dražší; Herní projev není špatný, akorát výsledek to nedopadá.* [DM, 2005]

Literatura:

ADAMEC, Přemysl (1997): Částice a aktuální členění. In: *Přednášky z 39. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, s. 68–77.

BEDŘICHOVÁ, Zuzanna (2008): *Částice implikující presupozici v češtině* [diplomová práce]. Praha: ÚČJTK FF UK v Praze.

ČNK: *Český národní korpus – SYN*. Ústav Českého národního korpusu FF UK v Praze. Praha. Cit. 6. 5. 2012. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

KOMÁREK, Miroslav (1958): K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě, již (už). In: Kol. autorů, *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 147–152.

KOMÁREK, Miroslav (1979): K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí. *Slovo a slovesnost*, 40(2), s. 139–142.

KOMÁREK, Miroslav (2006): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOPEČNÝ, František (1958): *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

MIKULOVÁ, Marie et al. (2005): *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka* [online]. Praha: ÚFAL MFF UK v Praze. Cit. 1. 4. 2014. Dostupné z WWW: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/pdf/t-man-cz.pdf>>.

MČ2: KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (eds.) (1986). *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.

MČ3: DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.

PMČ: KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ŠMILAUER, Vladimír (1969): *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.